

BALLA KÁLMÁN*

V4 – párhuzamos emlékezetek találkozása

Visegrád – közös emlékezet? 1956 – 1968 – 1981. Szerk. Kiss Gy. Csaba, Mészáros Andor. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom 2020. 109 oldal

A 2018 májusában – a „visegrádi” témakörhöz illőn magyar, lengyel, cseh és szlovák előadókkal – a pesti Országházban megrendezett nemzetközi konferencia szakszerű hivatkozásokkal és irodalomjegyzékkel kiegészített előadásait 2020-ban publikálták. És a három, majd négy kelet-közép-európai rendszerváltó állam ma V4-ként ismert együttműködését létrehívó 1991. februári Antall–Havel–Wałęsa visegrádi találkozó ez évi kerek évfordulója teheti ismét nagyobb figyelemre érdemesé a konferencia céljait és tovább vizsgálандókká az azonos című kiadványban az előadás műfajának megfelelően inkább vázlatosan, áttekinthetően tárgyalt kérdésköröket. A szerkesztők, Kiss Gy. Csaba és Mészáros Andor szándéka szerint a kötet anyaga „próbafúrásnak”, első lépésnek tekinthető „egy kutatási program megtervezéséhez”, a „közös emlékezhelyek kérdésének” V4 szintű felvetéseként is, mégpedig az e téren úttörő német–lengyel közös kutatás szemléleti és módszertani megközelítéseitől ösztönözve.

A régió „20. századi három meghatározó történelmi eseménye”, azaz az európai jelképpé is vált 1956, 1968 és 1981 kézenfekvő témaválasztás, hiszen egy mindössze negyedszázados időszakban lezajló és okaikat, céljaikat és hatásukat, de részben folyamataikat tekintve is egymáshoz kapcsolódó mozgalmakról és konfliktusokról beszélhetünk. Hozzáteve, hogy a szimbólummá vált három évszám a lényegében szovjet mintájú és irányítású állampárti rendszerek nagyjából négy évtizedes fennállásának viszonylag jelentős, több éves időszakait jelöli valójában. A jelképes évszámokhoz előzményként is szorosan tartozó és a vizsgálандó gyökerek és folyamatok megértéséhez is nélkülözhetetlen, noha nyilván kevésbé látványosan és sok elemükben titokban, a hatalom kulisszái mögött zajló olvadási és reformidőszakokat figyelembe véve ugyanis 1953–1956, 1966–1969 és 1980–1981 (sőt 1970–1981) volna a pontosabb időbeli keretmeghatározás.

Természetesen a korlátokat szab a jelen kötetben foglalt konferencia-előadások műfaja és valójában célja is, így a fenti és alábbi észrevételek semmiképp sem tekintendők hiány-, még kevésbé hibajegyzéknek, inkább az előadottak nyomán

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com

a recenzióban felmerülő egyéb lehetséges összefüggések és esetleg vizsgálható irányok jelzésének.

A – szerkesztők szavával élve – „próbafürásokból” négy előadás cseh és szlovák, egy lengyel példakon, kettő pedig összehasonlító, illetve általánosító igényű közelít az emlékezet és helyei témaköréhez. Figyelemre méltó, hogy az előadók egyenlő arányban (3-3) történészek és irodalomtörténészek, egy szerző pedig mindkét szakmát műveli. Ez megint egyszer jelzi az irodalom kitüntetett szerepét a három reformmozgalomban, nem kevésbé a konfliktusokat megelőző és követő, hangsúlyosan szellemi ellenállásokban. Ismeretes, hogy az „írók lázadása”, a szellemi életben megjelenő mind kevésbé burkolt bírálatok Magyarországon 1956, majd Csehszlovákiában is 1968 előtt megelőzték az egyetemi ifjúság demonstratív fellépését. A lengyel '56-nak és '68-nak is voltak irodalmi előzményei, nem csekély mértékben az emigráns irodalomban és annak hatására.

A konferencia központi témája, a címévé kiemelt „közös emlékezet” fogalmához jogosan tapad kérdőjel, hiszen az előadások összességükben megkérdőjelezik a három ország Európa történelmét befolyásoló három megmozdulására vonatkozó közös emlékezet létezését, illetve rákérdéznek arra. A dolgozatok jól példázzák, hogy egyelőre alapvető szemléleti kérdések tisztázása folyik „házon belül” az egyes országokban, ami nem zárja ugyan ki egymás kutatásainak, eredményeinek ismeretét, azonban az egymásra irányuló kitekintések egyelőre még esetlegesek, és leginkább a konkrét eseménytörténetben felmutatható hatástörténet feltárására összpontosítanak.

A lengyel téma (*Június és október között. Az 1956-os fordulat Lengyelországban*) előadója, Paweł Sasanka a lengyel 1956 két központi fejezetére – a júniusi poznańi felkelésre, valamint az állampárti vezetés és politika októberi fordulatára – vonatkozó hivatalos és társadalmi emlékezés rendszerváltás előtti és utáni fő jellemzőit ismerteti. Közös emlékezetéről dolgozatában nem esik ugyan szó, de az olvasónak nyilván feltűnnek a párhuzamok az egykorú magyar folyamatokkal (mint pl. a lengyel sztalinista pártvezetők és az ún. pártellenzék ellentéte, majd helycseréje), valamint az utóbbiak programja és a bő évtizeddel későbbi, szintén rövid életű cseh próbálkozás, az „emberi arcú szocializmus” között. Az emlékezetpolitikai párhuzamok sem kevésbé szembeötlőek: akár V4 szinten is érvényesnek fogadhatjuk el azt a megállapítását, miszerint „a különféle nemzeti évfordulós megemlékezések nem választhatóak el a jelen politikájától, az emlékezetért folytatott harc részét képezik”. A „lengyel június” 60. évfordulóján '56 helyett a mai politikai szembenállásról szóló megemlékezések mintha közös forgatókönyv szerint zajlottak volna a magyar október kerek évfordulós ünnepségeivel.

Sasanka előadása közvetve felveti az időszak kutatását megalapozó források problémáját is. Mint írja, a feldolgozások elsődlegesen „a párt- és a belbiztonsági szervezetek jelentései alapján” írják le „az 1956-os társadalomra jellemző közérzületet, a viselkedési formákat és elveket”. Tény, hogy független sajtó és közvélemény-kutatások

hiányában nehéz feltárni a társadalom egykorú viszonyulását a jellemzően felülről induló változásokhoz, illetve a hatalom köreiben zajló személy- és irányváltásokhoz. A hivatalos párt- és egyéb szervek utóbbiakat közvetítő dokumentumai orwelli vagy legalábbis ironikus módon olvasandó nyelvként jelennek meg a mai utókor előtt, és elemzésük a sorok közötti olvasás „kremlinológiai” képezettségét is igényli. Nyilván csak megfelelő forráskritikával lehetnek hasznosíthatók belügyi és pártszervek hangulatjelentései és bizalmas beszámolóí, ugyanakkor azok feldolgozása az eddiginél fontosabb helyet érdemelne a totalitárius rendszerek kutatása keretében, ennek a munkának sajátos nehézségeivel számolva is.

Oldřich Tůma előadása (*A prágai tavasz a csehek emlékezetében*) zömében az 1968-as csehországi folyamatok mai, azaz rendszerváltás utáni (át)értékelésével foglalkozik, és találóan rámutat arra a furcsa ellentétre, ami a hazai cseh, helyenként radikális bírálatok, illetőleg a nyugati elemzőkre jellemző elismerő és a „prágai tavasz” nemzetközi jelentőségét méltató vélemények között kialakult. A szovjet típusú rendszer reformálhatóságáról, illetve ennek képtelenségéről, az „emberi arcú szocializmus” illuzórikus voltáról folyó vita ismerős lehet lengyel és magyar szellemi életben is, a lengyel és a magyar október előzményei és korai szakasza kapcsán. Ezzel szorosan összefüggenek Nagy Imre, Gomulka és Dubček történelmi személyisége, és távolabbról az „új mechanizmusnak” nevezett óvatos gazdasági reformkísérletek különféle nézőpontú értékelései. Ezek ismét elvezetnek az évfordulók és az emlékezetpolitika aktuális politikai küzdelmeket és megosztottságokat tükröző mai szerepéhez és helyzetéhez, beleértve az emlékezet helyeit is, amelyek a legkülönbözőbb indítékú és célú demonstrációk kedvelt hátterévé – mondhatni kulisszáivá – váltak az utóbbi két évtizedben. Ezek ismétlődő jelenetei biztosan közösek a V4 országaiban... A lengyel és a cseh témájú előadás az 56-os és a ’68-as emlékezés kiemelkedő helyeit azonosítja ugyan, ám a kötet ezek révén is inkább a párhuzamos emlékezet meglétét igazolja.

A konferencia témakörén messze túlra vezetne a csehszlovák ’68 gyökereinek fejtegetése, ám az egyik kulcsmotívum bizonyára a nemzeti, nemzetiségi kapcsolatok és jogállások rendezetlensége, azaz inkább tisztázatlansága, tisztázás nélküli, lefojtással egyenértékű hamis rendezése, irrelevánssá minősítése, ami mögött egyértelműen az 1918, majd 1948 (valójában 1945, azaz a sztalin brutalitású etnikumlikvidálásokkal súlyosbított beneši restauráció) óta ismételten elfojtott szlovák (és német, magyar, ruszin) autonómiaigények elutasítása, démonizálása és értelemszerűen az azoktól való félelem húzódott meg. Az eredmény – amelyet Juraj Marušiak előadása (*Az 1956-os magyar forradalom hatása a kommunista rendszerre Csehszlovákiában, különös tekintettel Szlovákiára*) közvetlen előzményeivel együtt ismertet az 1950-es és 1960-as évtized Szlovákiájának vonatkozásában –: a szovjet birodalom és a vasfüggönnyel lezárt régió (a Jugoszláviát és Albániát is tartalmazó „szocialista láger”) nemzetiségi viszonyait a 80-as évek derekáig jellemző hibernált állapot, ami a nyíltsággal együtt a régi és újabb sérelmek, előítéletek és ellentétek

megdermedéséhez, majd a rendszerváltás küszöbén és nyomán – máig eleven megdöbbenést kiváltva – azok újraéledéséhez és fellángolásához vezetett, a posztszovjet régió számos államának belpolitikáját mindmáig meghatározó erővel.

Az 1956-os magyar forradalom hatására konkrét példát nem mutat fel a dolgozat, noha feltárhatók ilyenek, főleg a kisebbségi magyar szellemi életben. A szerző főként a szovjet olvadás és desztalinizálás hatásából, közvetve az annak következményeitől való félelemből vezeti le a pártállami politika változásait. Talán erre utal az előadása címében említett magyar hatás, amelynél bizonyára említhető lett volna az is, hogy a Rákosi-féle magyar pártállam több funkcionáriusa félelmében Csehszlovákiába menekült '56 októberében, mintegy példázva a lazítás és az engedmények következményeit és a vendéglátókban elültetve az azoktól való félelmet. Az eredmény mindenesetre az 1954–56 közti bizonytalankodást követő nem látványos, de mindenre kiterjedő évtizedes szigorítás volt. A szlovák szerző tanulságosan világít rá ennek az időszaknak hasonlóságaira, párhuzamaira a 1969–89 közötti csehszlovák rezsimit jellemző ún. normalizálással és konszolidációval.

A feltűnő eltérés a '70-es, '80-as évek (sok tekintetben csak formailag föderalizált) Csehszlovákiájától a központosítás (és kevésbé nyíltan a csehszlovák politikai nemzet tudatának) megújuló erősítése és erőltetése volt '56 után, ideológiai téren pedig az ún. „burzsoá nacionalizmus” veszélye elleni küzdelem, amit – a szerző találó megállapítását idézve – „csak Szlovákia esetében láttak meg, ott is elsősorban a nemzeti kisebbségeknél”. Az 1945 után létrejött szlovákiai hatáskörű államigazgatási szervek leépítését és az önálló szlovák nemzeti identitás folytonosságát megtestesítő Szlovák Nemzeti Tanács kompetenciáinak kiüresítését ekkoriban (1960-ban) merte meglépni az állampárt.

A kisebbségi magyarságot érintően – hasonló intézmények híján – nem történtek hasonló lépések, ám a Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó önállóságának megszüntetése, továbbá a magyar pedagógusképzés és egyes magyar középfokú oktatási intézmények vidékre helyezése jelezte a törekvések rendszereken átívelő folyamatosságát az évszázadokig többnyelvű és többkultúrájú Pozsony kizárólagosan szlovák jellegének erőltetése és erősítése irányában. (Ez a szál már Mészáros Andor előadásához kapcsolódik.) A formálódó új generációs és a még megmaradt régebbi gyökerű kisebbségi magyar értelmiségi réteget is érintette az 1958-as „politikai- és osztály-elkötelezettségi átvilágítás”, ami az államigazgatási, valamint a kulturális intézményeknél és a sajtóban egyaránt lezajlott, és állásvesztésekkel járt, további párhuzamként az 1969 utáni konszolidációval és normalizálással. A nemzeti kisebbségekre vonatkozó korabeli hivatalos irányvonal szinte változatlanul újra érvényesült 1969 után. Az előadó összegzése szerint a kisebbségektől „elvárták, hogy identitásukban első helyen a csehszlovák állam iránti hűség szerepeljen. [...] A rendszer célja tehát az volt, hogy gyöngítse viszonyukat az 'anyországgal'. A [...] magyar kisebbség esetében a Magyarországgal fenntartott kulturális cserét korlátozták; azért támogatták a magyar könyvek és folyóiratok kiadását

Csehszlovákiában, hogy a magyarországi folyóiratokat helyettesítsék, melyeknek a behozatalát leállították, pontosabban korlátozták”. Ez mindkét említett időszakot jellemezte.

Ide tartozik az a tény is, hogy az 1960-ban elfogadott csehszlovák kommunista („szocialista köztársasági”) alkotmány – 1945 után első ízben – elismerte a magyar (valamint ukrán és lengyel) nemzetiség (ma megint nemzeti kisebbség) létezését (igaz, a német és a ruszin nemzetiség esetében ez csak 1968-ban következett be). A csehszlovák állam többnemzetiségű voltát ilyenformán a törvény erejével deklarálták, aminek súlya a következő évtizedekben vált fontossá, még úgy is, hogy a pártállami alkotmány elvi kinyilatkoztatásai – vonatkozó jogszabályok híján – közvetlenül nem voltak érvényesíthetők Csehszlovákiában sem.

Marušiak megállapítja, hogy a „sztálinizmus időszakához kötődő politikusok nemzedékének fokozatos távozása ... hozzájárult a rezsim fellazulásához, a változtatásokra nyitottabb új garnitúra hatalomba emelkedéséhez” 1963 után, így Csehszlovákiában „az első lépések a rendszer liberalizálására éppen felülről indultak”. Hasonló forgatókönyv ez ’53 magyar júniusához és ’56 lengyel októberéhez – igaz, kevésbé látványos, mert egyszerre jellemezte az 1956 előttre visszanyúló személyi folytonosság és a Sztalin betonba temetésével jelképezett hruscsovi irányvonal szolgai követése. Ismeretes, hogy Dubček 1968. januári kinevezése pártvezérré ugyancsak moszkvai – konkrétan brezsnyevi – jóváhagyással történt. A nélkül a prágai pártvezetőség sohasem mert lépni 1948 és 1968 között.

Az viszont már nem felülről indult, ami az új pártvezetőség hihetetlennek tűnő intézkedései, legfőképpen az előzetes sajtócenzúra februári felfüggesztése után következett. A cseh és részben a szlovák írók (utóbbiak közül kivált a konferencia további előadásában – *Dominik Tatarka 1968-as lázadása* – Peter Káša által méltított prózairó) és a pártközpont konfliktusa már az 1967-es írószövetségi kongresszus óta tartott, és a pártvezetőségi garnitúraváltás nyomán a következő év elején – nagyjából egy évre – az írók (és újságírók, színházások, filmesek, közigazdászok) kerekedtek felül, a párt- és állami vezetés pedig igazodni próbált az általuk befolyásolt közvéleményhez. A morális gyökerű szellemi ellenállás, az amnéziatagadás és az azokat felmutató, szabad emberhez méltó civilkurázi Tatarzával rokon nagyszerű példái örvendetes módon nem hiányoztak egyik országban sem – a magyarok közül legyen itt elég csak Bibó Istvánra és Konrád Györgyre utalni.

Kiss Gy. Csaba, a magyar mellett a szlovák, cseh, lengyel, horvát és általában a régiós nemzeti kultúrák, irodalmak és történelmek bennfentes ismerője és ismertetője, előadásában (*Magyar írók és a prágai–pozsonyi tavasz*) lényeges észrevételekkel pótolta azt a – magyar olvasónak mindenképp érezhető – hiányt, hogy a kisebbségi, kivált magyar kisebbségi vonatkozások számbavétele kimaradt a konferencia témakörei közül (kisebbségi előadók híján is). Egyik aláhúzendő megállapítása szerint „A csehszlovákiai ’68 magyar visszhangjának gyakran figyelmen kívül hagyott komponense az ott élő magyarok helyzete és törekvései”.

Pedig a „pozsonyi tavasz” egy lehetséges megközelítésben valóban inkább a szlovákiai magyarság tavaszaként volna értendő. És talán nem túlzás, hogy nemcsak akként.

A ’68-as olvadás első heteiben olyan – Szabó Rezső irányításával kidolgozott – kisebbségjogi koncepciót tett közzé a Csemadok, amely (Popély Árpádot idézve) valóban „egyedülálló és rendkívüli kezdeményezésnek” tekinthető, kelet-közép-európai viszonylatban is. Figyelemre méltó az időzítése is: az Állásfoglalás önmagában is szimbolikus március 15-ei közzététele több héttel megelőzte az állampárt reformmanifesztumát, a CSKP Akcióprogramját, amelyen nyilván összemérhetetlenül nagyobb szerkesztőgárda dolgozott. Az már külön elemzendő kérdés, hogy a magyar javaslatoknak cseh és szlovák visszhangja – legalábbis pozitív értelemben – nem volt, ami 1989–90-ben, az első független magyar szervezetek színre lépésekor (a novemberi fordulatot követő első, szabadságmámoros heteket leszámítva) sajnos visszaköszönt. Duray Miklós – aki személyében is összekapcsolja a szlovákiai magyar 1968–69-et és 1989–90-et – tanúsíthatja, hogy a két reformidőszak közötti húsz „husáki” évben, még az ellehetlenített ’68-as cseh reformértelmiség eszmélése és újraszerveződése után, a Charta ’77 köreiben sem volt tapasztalható fogékonyság és érzékenység a kisebbségi jogvédelem iránt, az éppen 1977-től fókuszba kerülő nyugati (amerikai) emberi jogi politika hatására sem. (Apró adalék Kiss Gy. Csaba előadásához: Az 1968. augusztus végi napokban, az ún. moszkvai jegyzőkönyv aláírása és Husák – a legfelső pozíciókhoz ugródeszkának használt – pozsonyi hatalomra kerülése előtt még cenzúrázatlanul sugárzó Szabad Csehszlovák Rádió magyar nyelvű híradását nem Dunaszerdahelyről vagy más vidéki helységről, hanem változatlanul a pozsonyi rádió magyar szerkesztőségéből közvetítették azok a munkatársak, akik ezért később állásukkal és megbélyegzett voltukkal fizettek. A „Gabonaváros” név egyszerű megtévesztő húzás volt.)

A 1968 tavaszán a demokratizálás nevében, majd egy évvel később ellenkező előjellel, visszarendeződésként lezajló személy- és kádercsere a csehnél és szlováknál kevésbé volt mélyreható a magyar kisebbségi kultúrában. Lőrincz Gyula, aki 1948 után sokat tett a szlovákiai magyar művelődésért, ’68 tavaszán a Csemadok tiszteletbeli elnöke maradt, majd – ritka kivételként – a 1970-es évek derekáig vezette az Új Szó szerkesztőségét, amely ennek is köszönhetően fejlődni tudott (főként kulturális szerepében) a szellemi represszió és az ideológiai hátraarc éveiben is. Nem szűntek meg lapok és intézmények, nem épült le az iskolahálózat, és nem zárultak be a ’68 körül megnyílt lehetőségek, mint pl. a magyarországi felsőfokú tanulmányoké. Továbbra is lehetséges volt az ún. közös könyvkiadási egyezmény, azaz a hivatalos könyvimport keretein túl egyéb magyarországi könyvek megrendelése, valamint lapmok és folyóiratok előfizetése is postai úton.

Ezzel együtt 1969-től két évtizedes újabb hibernálás következett be Csehszlovákiában. Tüma előadása hivatkozik a közelmúlt cseh vitáira arról, hogy 1989–90

tekinthető-e és mennyiben '68 folytatásának, újrakezdésének. Szlovákiában egy fontos különbség biztosan volt. '68-ban már az első szakaszban a nemzeti követelések kerültek felszínre a „pozsonyi tavasz” során, előtérbe tolva, reaktíválva és gyakorlatilag rehabilitálva a Husák-féle régi, az 1944–49-es években rossz emlékü szerephez jutó, majd koncepciós perekben elítélt nacionalistákat és felélesztve régi jelszavaikat. '89-ben viszont a szlovák rendszerváltók részéről korábban nem tapasztalt tolerancia, sőt elismerés fogadta a hozzájuk csatlakozó kisebbségek elképzeléseit, javaslatait. Ugyanakkor egyfajta folytonosság is mind erősebben érvényesült: '89 decemberében, a rendszerváltó fordulat után alig egy hónappal már megjelentek a '68 nyarán is előkerült és még 1945–47-ből ismert baljós és nem kis részben magyarelles jelszavak (párhuzam itt inkább Romániával vonható), amelyek pár hónapos késéssel egyenesen a szlovák állam felújításának követeléséhez vezettek. Ezeket a rendszerváltó „gyengéd” mozgalmárokat félretoló hatalomtechnikusok pártjai rövidesen magukévá tették, és cseh megfelelőikkel egyetértésben megtévesztve a választókat, népszavazás nélkül, Jelcin stílusában véget vetettek az alig két évtizedes államszövetségnek.

Ez vélhetően összefüggött azzal, hogy Szlovákia nyertese lett a '69 utáni konszolidációnak, mint ahogy nyertese volt az előző két évtizednek is, amikor Csehszlovákia gazdasági erőforrásainak jelentős részét – a fejlettségbeli kiegyenlítés, „Szlovákia felemelése” deklarált céljával – a keleti országrész ipar- és infrastruktúra-fejlesztésére fordította. Nem melleleg mindebből a szlovákiai magyarság is profitált, nemcsak abban, amit Kiss Gy. Csaba is említ (ti. hogy „a határt észak felé átlépő magyarok tapasztalhatták a hatvanas évek első felében a magasabb életszínvonalat”), hanem például a 1965-ös traumatikus csallóközi árvízjárok példásan gyors helyreállítása során, ami életminőség-javulást hozott a magyarlakta vidéknek. Az 1950-es évek villamosítását követően a műutak, az öntözőcsatornák vagy az új iskolák és művelődési házak is akkoriban épültek Dél-Szlovákia magyar és vegyes lakosságú településein.

Mészáros Andor előadása (*Az emlékezet terei*) a V4 fővárosok legfontosabb, nemzeti jelképekké emelt emlékhelyeit ismerteti, jelezve azok központi pozícióját is a városok szerkezetében, amiből természetesen következett az a szerep, amelyet ezek a terek betöltöttek a történelmi '56-os, '68-as, majd '89-es tömegmegmozdulások és konfliktusok helyszínéeként. A négy közül a legfiatalabb főváros, Pozsony egy évezredig a magyar állam, és kisebbségi centrumként mindmáig a magyar nemzet és kultúra történetének része.

Mint Mészáros megállapítja, „A háromnevű, háromnyelvű Pozsony (Pressburg, Bratislava, Prešporok...) a 20. század derekára definiálódik már egyértelműen szlovák központként. Emlékhelyei ennek megfelelően dinamikusan alakultak, eltűntek, megváltoztak”. Valóban, az egykori koronázó város dominánsan szlovák karakterét az első szlovák, majd a felújított csehszlovák állam erősítette meg az egyéb (előbb a zsidó és a cseh, majd 1945-től német és magyar) jelenlét és múlt, vagyis az emlékhelyek

következetes megszüntetésével és eltávolításával. Majd a dominancia az '50-es évek második felében és a '60-as években vált gyakorlatilag kizárólagossá – egyébként Szlovákia másik nagy központjához, Kassához hasonlóan – a lakosság nemzetiségi összetételét véglegesen egyneműsítő kiterjedt új lakótelepek felépítésével és benépesülésével, amelyek a városba telepített nagyvállalatok révén is mágnesként vonzották a vidék szlovákságát (igaz, kisebb részben magyarságát is), és ekkortól – a korábban Szlovákia területén ismeretlen nagyvárosi életforma megjelenésével, az alkalmazotti életforma, a pártállami központosítás és uniformizálás körülményei között – a közeli és távolabbi vonzáskörzetet egyre intenzívebben befolyásoló homogenizáló hatást gyakoroltak a nemzetiségi identitások tekintetében is.

A három szimbolikus évszám közül Pozsonyban '68-as és '89-es emlékhelyek találhatók. Prágához hasonlóan „a bársonyos (szlovákul gyengéd) forradalom eseményei [...] az egyetemről indultak” Pozsonyban is 1989 novemberében – de nem 21-én, hiszen egy diákmenet már 16-án délután az Iskolaügyi Minisztériumhoz vonult, még kizárólag oktatásra vonatkozó követelésekkel és jelszavakkal. A következő héten induló tömeges állampártellenes tüntetéssorozat azonban a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) elnevezéssel indított kezdeményezés szervezte, amely a prágai fejlemények, az ottani Polgári Fórum megalakulásának másnapján, 19-én fiatal szlovák értelmiségiek (szociológusok, írók, újságírók, művészek, történészek) összefövetelén született. (Ebbe már másnap, 20-án bekapcsolódtak szlovákiai magyarok a 18-án indult Független Magyar Kezdeményezés nevében.)

Bogusław Bakula a többihez képest elméletibb igényű tanulmánya (1956, 1968 és 1981: *a közép-európai emlékezet közös és eltérő arcai*) a teoretizáló kiindulásból általánosabb, a V4 régió túlmutató következtetésekhez jut el a kötet legfajsúlyosabb, legtágabb horizontú darabjában. Igaz, a kollektív emlékezeti folyamatok formalizálásának korlátait jelzik az ilyen tételek: „Minden egyénnek más az emlékezete”. Az elmélyülés, a felszíni jelenségek, eseménytörténetek, aktualitások mögé hatolás igényét ugyanakkor mélyenszántó, a nemzeti emlékezetek „sötét oldalára” is rávilágító megállapítások jelzik: „a 'közös' közép-európai emlékezet sajátossága, hogy ez az emlékezet nem lehet teljes, hiszen egyúttal nem-emlékezet is”. A konferencia és a jelen tanulmánykötet anyagára nézve pedig egyetértőleg idézhetjük a következőket is: „A közép-európai országok [...] közös (a hasonlóságokat és a különbözőségeket figyelembe vevő) történelme nem determinál közös emlékezetet (pozitív emlékezetközösséget), inkább a differens, hogy ne mondjuk, konfliktusos emlékezetet (negatív emlékezetközösséget) hangsúlyozza. Ami elfelejtődött, vagy amit igyekeztek elfelejteni, még mindig kutatásra szorul. [...] mindmáig nem létezik közös közép-európai... tágabb értelemben kelet-közép-európai... emlékezet, és nem sok jel mutat arra, hogy ez az állapot megváltozik. [...] Lehet évfordulókat ünnepelni, kölcsönösen ellátogatni egymáshoz, emlékműveket emelni, de ezek mind csak az emlékezet jelei, nem nevezhetők sensu stricto közös emlékezetnek. Ez ugyanis, a nagy véleménykülönbségek miatt, nem létezik

a közép-európai nemzeti közösségek belső, nemzeti diskurzusában.” Ennek szellemében az emlékezeti kérdések továbbgondolásának, további „próbafúrásoknak” lehetséges irányait is jelzi Bakula dolgozata: „1956, 1968, 1981 Közép-Európában megkerülhetetlen esztendő, bár három másik, 1918/1920, 1944/1945, 1989/1991, fontosabb lehet.” A legkevésbé sem véletlen, hogy ez utóbbi korszakfordulók a három kiemelt dátum kapcsán is elkerülhetetlenül szóba kerültek az előadásokban.

Bakula emlékezetfelfogása szerint az ún. posztkolonialista nézőpont és az annak keretében értelmezett ressentiment (sérelemi emlékezet) fogalma alapján jellemezhető a négy ország nemzeti emlékezete. Értelmezésében a posztkoloniális gondolkodás egy szférája az alárendelt aktív áldozat ideológiája, amelyhez szorosan kapcsolódnak az átélt szenvedésekből következő mártíromság hangsúlyozásának különféle formái, és megjelenik benne az erőteljes nacionalizmus is, együttesen megalapozva a közösségi emlékezetet és az önazonosságot a posztkoloniális világban. Erre példák lehetnek a kötet témakörét adó dátumok is: „Az 1956-os, az 1968-as és az 1981-es esztendő, négy közép-európai nép modern történelmi tapasztalatainak fontos dátumai, így jó alapul kínálóznak a konfliktusmentes, inkluzív emlékezeti kérdések felvetésére. [...] amit régióink népei szeretnek és ünnepelnek, megörökítve múltjuk tragikus eseményeit: az áldozati szerep, a függetlenség elvesztésével átélt traumák évszázados dédelgetése. [...] az a meggyőződés [...], hogy az a nemesebb, jobb, sőt bölcsebb, aki a legtöbb ütést kapta.”

A sérelemi emlékezet (ressentiment) és az áldozati szerep (viktimista áldozatkultúra) dédelgetése – a megszállások, elűzések, levert felkelések, terror, holokauszt, kommunizmus, nagyhatalmi és szomszédsági sérelmek kimeríthetetlen sorozatából táplálkozva – vélhetően a kötet témakörénél és V4 országai körénél jóval messzebbre vezet, általánosabb érvényű, és nemcsak a a modern történelemre vonatkozóan. A sérelemi emlékezet mellett a közösségi emlékezet további aspektusaiként azonosítható a szelektíven felidéző emlékezet (részleges felejtés, a kényelmetlen elemek kizárása), továbbá a történelempolitika (a múlt adaptálása és gyakorlati szempontok szerinti szűrése), valamint az esztétizálás (irodalmi, művészeti feldolgozásokban a felelősség kérdésének felvetése helyett az emberi sors átfogó, metaforikus ábrázolása).

A „posztkolonialista komplexusokat leleplező” irodalmi példaként Gombrowicz, Márai, Kundera és Mnačko alkotásait emeli ki Bakula. Az Esterházy, Grendel, Spiró műveit is jellemző irónia ellentétben áll a sérelemi emlékezettel és a történelempolitikával, így „képes semlegesíteni [...] a politikai vagy nacionalista értelmezésű történelmet” (igaz, a holokausztot – erre alkalmas nyelvi eszközök híján – nem képes érinteni).

A konferenciakötet kapcsán a V4 mint elsődlegesen politikai dimenzió nyilván más értelmezési keretet képez, mint amelyben a szerzők társadalom- és művelődéstörténeti megközelítései mozognak. A 2018-as konferencia ezért is indokolt próbálkozásnak mondható a közös emlékezet megelégsére és felmutatására a 4

közép-európai, „visegrádi” ország kommunista rendszerbeli, számos párhuzamot mutató három történelmi csomópontjának ilyen irányú vizsgálata révén. Ez a szándék – a kötet cím modalitását visszaigazolva – továbbra is kérdés maradt ugyan állítás helyett, ám az nem kétséges, hogy az előadások felvetései, egymással is vitázó megközelítései a kérdés folytatására, továbblépésre inspirálnak. A tanulmánykötet téma tárgyasult konferencia ilyen értelemben egy megvalósult lehetőségnek mondható arra, hogy a nemzeti emlékezetek párhuzamosai valahol – végre-e vagy egyelőre? – találkozni tudjanak.

Ezt is méltányolva a dolgozatok fordításában felejtődött, gyakorlatlanságot vagy félreértést jelző apró melléfogások („elitiskolák”, „CsSzK”, „CsSzKP”...) alig érdemesek szóra.